

Oleksandr RADCHENKO^a, Tomasz MICHALSKI^b

^aUniwersytet Gdański

Wydział Nauk Społecznych

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

e-mail: oleksander.radchenko@ug.edu.pl

ORCID: 0000-0002-0437-6131

^bUniwersytet Gdański

Wydział Nauk Społecznych

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

e-mail: tomasz.michalski@ug.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7916-9620

CHARKÓW – PRZECIWDZIAŁANIE DOMINUJĄCEJ KOMUNISTYCZNEJ TOPONIMII MIASTA

Kharkiv – counteracting the city’s dominant communist toponymy

Streszczenie: Charków jest drugim co do wielkości, po Kijowie, miastem Ukrainy. W latach 1919–1935 był oficjalną stolicą sowieckiej Ukrainy i *Plan komunistycznej propagandy* Lenina był w nim najczęściej stosowany. Większość ulic, okręgów administracyjnych, zakładów przemysłowych, domów kultury, szkół itp. zostało nazwanych na cześć komunistycznych działaczy lub symboli komunizmu. W tym kontekście celem artykułu jest analiza długotrwałego procesu likwidacji dominującej komunistycznej toponimii miasta w trakcie dekomunizacji w Charkowie. Po ogłoszeniu niepodległości władze Ukrainy zakazały działalności partii komunistycznej oraz propagowania ideologii komunistycznej, ale mimo to nadal przez około 30 lat w charkowskiej toponimii dominowały nazwy związane z sowiecką propagandą. Dopiero wraz z początkiem wojny na Donbasie w 2014 roku w Charkowie rozpoczęło się realne przemianowywanie toponimicznych obiektów o komunistycznym rodowodzie. Pierwsza poważna zmiana miała miejsce w maju 2016 roku, kiedy to zmieniono nazwy siedmiu dzielnic miasta, pięciu stacji metra, 52 ulic i parku. Proces zmian nabrał tempa po rozpoczęciu pełnoskalowej wojny w 2022 roku.

Abstract: Kharkiv is the second largest city in Ukraine after Kiev in terms of importance and population. From 1919 to 1935, Kharkiv was the official capital of Soviet Ukraine, and therefore Lenin’s “Communist Propaganda Plan” was most often applied in it. Most streets, administrative districts, industrial plants, community centres, schools, etc. were named after communist activists or symbols of communism. In this context, the article aims

Wpłynęło: 28.02.2023

Zaakceptowano: 8.12.2023

Zalecany sposób cytowania / Cite as: Radchenko O., Michalski T., 2023, Charków – przeciwdziałanie dominującej komunistycznej toponimii miasta, *Prace i Studia Geograficzne*, 68.4, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 27–39, DOI: 10.48128/pisg/2023-68.4-02.

to analyse a long-term process of removing the dominant communist toponyms of the city during de-communization in Kharkiv. After the declaration of independence, the Ukrainian authorities banned the Communist Party and the propagation of communist ideology, but despite this, for around thirty years Kharkiv's toponyms continued to be dominated by names associated with the Soviet propaganda. It was only with the onset of the war in the Donbass in 2014 that real renaming of toponymic objects with communist origins began in Kharkiv. The first major change took place in May 2016, when seven city districts, five metro stations, 52 streets and a park were renamed. The process of change accelerated after the onset of a full-scale war in 2022.

Słowa kluczowe: Charków, toponimia, propaganda komunistyczna, dekomunizacja

Key words: Kharkiv, toponyms, communist propaganda, decommunization

WPROWADZENIE

Od początku życia do jego końca jesteśmy związani z toponimami osad – pewnymi alejami, ulicami i zaułkami. Mieszkamy na jednej ulicy, pracujemy na drugiej, a nasi rodzice lub dzieci mieszkają na jeszcze innej. Nazwy takich ulic pamiętamy przez całe życie i nie zawsze zwracamy uwagę na to, co ta nazwa niesie, albo kto jest uwieczniony na tablicy, która wisi na fasadzie domu. Istnieje wiele klasyfikacji toponimów (por. Abdikhalikowna 2020; Blair, Tent 2020; Rzetelska-Feleszko 1998). Na potrzeby niniejszego opracowania wyróżniono ich pięć grup: geograficzne (związane z nazwami otaczających obiektów przyrodniczych – rzek, gór, dominującej roślinności, kierunków do innych miast itp.); historyczne (związane z pewnymi wydarzeniami powstania i genezy rozwoju danej osady); gospodarcze (kiedy nazwa ulicy pochodzi od działalności zawodowej jej mieszkańców); spersonalizowane (nazwane na cześć pewnej osoby); społeczno-polityczne (związane z życiem społecznym i rozwojem państwa, ta sama grupa obejmuje część toponimów spersonalizowanych).

W niniejszym artykule skupiono się na ostatniej grupie – toponimach społeczno-politycznych. Znaczna część obywateli nie ma pojęcia, że takie toponimy są symbolicznym wyznacznikiem oraz ważnym czynnikiem socjalizacji i identyfikacji członków społeczeństwa, jedną z podstawowych wartości, na których kształtują się wartościowe fundamenty kodu kulturowego i mentalności każdego narodu. M. Borisenko (2016, s. 8) określa indywidualizację, personifikację obiektu w świadomości miejscowej ludności jako główną funkcję toponimii. Twierdzi on, że w toponimie jako symbolu odzwierciedla się i identyfikuje ten, kto nazywa – obywatele. W związku z tym każda osoba ekstrapoluje część swojego światopoglądu na obszar, nadając mu nazwę, która najpełniej odzwierciedla etnopsychologiczny system wartości określonego społeczeństwa. Jak wskazuje W. Pacholok (2020, s. 240), toponimia polityczna jest dość powszechnym sposobem popularyzacji wartości politycznych i niesie ze sobą znaczny potencjał polityczny i edukacyjny.

Współcześni badacze zwracają uwagę na „krytyczny zwrot”, jaki nastąpił w ostatniej ćwierci XX wieku w badaniu toponimów społeczno-politycznych z naciskiem na potężny społecznie i politycznie uwarunkowany akt nazewnictwa. Ten krytyczny zwrot w toponimii oznacza przesunięcie punktu ciężkości z encyklopedycznych i opartych na etymologii badań toponimów na badania polityki nazewnictwa jako formy społeczno-kulturowej i politycznej produkcji, dystrybucji i wpływu (Basik 2023). Rzeczywiście, człowiek zawsze naznacza otaczającą go przestrzeń, nazywa ją, nadaje jej szczególne sakralne znaczenie, które pozwala realizować tożsamość narodową. Tradycyjna przestrzeń wspólnoty etnicznej nie jest pojęciem czysto geograficznym, ale mentalnym (Borisenko 2016, s. 16). W takim rozumieniu toponim miejski jest integralnym społeczno-politycznym, duchowym i kulturowym wyznacznikiem terytorialnym wielowymiarowej przestrzeni społecznej, a jednocześnie nośnikiem znaczeń symbolicznych, materialnych, funkcjonalnych, pragmatycznych i politycznych (Storm Karli-Jo 2023).

Opierając się na podejściu poststrukturalistycznym oraz metodologii analizy dyskursu i narracji, przedstawiamy genezę powstania i radykalnych zmian toponimii społeczno-politycznej drugiego najważniejszego ukraińskiego miasta Charkowa. W tym kontekście celem artykułu jest analiza długotrwałego procesu likwidacji dominującej komunistycznej toponimii miasta w trakcie dekomunizacji w Charkowie, mieście charakteryzującym się rozdartą ciągłością – dziedzinową, czasową, przestrzenną, kazualną, ciągłością w rozumieniu M. Madurowicza (2017).

KRÓTKA „PRZEDHISTORIA”

Cechą charakterystyczną Charkowa jest to, że w ciągu ostatnich 130 lat doświadczył czterech głównych fal topograficznej zmiany nazw lokalnych toponimów i w każdym przypadku były to społecznie i politycznie konstruowane narracje mające na celu legitymizację ówczesnej władzy w oczach mieszkańców. Stąd uznano za istotnie przedstawienie tego procesu jako tła dla zmian po 1991 roku.

Toponimiczną historię Charkowa można podzielić na kilka etapów. Pomimo podejmowanych prób uporządkowania tego procesu od założenia miasta do 1894 roku miasto rozwijało się chaotycznie. Tak samo spontanicznie pojawiały się również nazwy jego ulic i zaułków. Dlatego często dochodziło do powielania nazw w różnych częściach miasta, te same ulice były inaczej nazywane przez różne grupy ludności.

Dopiero 15 stycznia 1768 roku zatwierdzono pierwszy generalny plan rozwoju Charkowa, opracowany w stolicy imperium – Petersburgu. Zgodnie z tym planem ustalono pierwsze toponimiczne zasady organizacji przestrzeni miejskiej. Realizacja planu generalnego trwała nieco ponad 100 lat, a do 1871 roku struktura przestrzenna Charkowa została częściowo uporządkowana (ryc. 1).

W trakcie transformacji miasta z chaotycznej formacji w uporządkowaną topograficznie strukturę ujawniono znaczną liczbę zduplikowanych lub przestarzałych toponimów. Eliminacja zidentyfikowanych niespójności wywołała pierwszą falę masowych zmian nazw miejscowej toponimii, przy czym miała ona charakter nie tyle zmian o charakterze politycznym, ile administracyjnym. Specjalnie utworzona komisja pod przewodnictwem ówczesnego burmistrza Charkowa Dmytra Bagalija opracowała sześć zasad organizacji sieci urbanistycznej miasta: **1** – jeśli to możliwe, nazywać ulice nazwami okolicznych wsi i miasteczek; **2** – używać nazw organizacji i instytucji znajdujących się na danej ulicy; **3** – odzwierciedlać w nazwach zawody mieszkańców, którzy w większości zamieszkują ulicę; **4** – uwzględniać wydarzenia historyczne i pomniki; **5** – uwzględniać ukształtowanie terenu oraz obecność rzek, jezior itp.; **6** – nadawać ulicom nazwy, które uwieczniłyby nazwiska wybitnych postaci (*Zhurnal...* 1894, s. 314). W rezultacie zmieniono nazwy 74 ulic, w szczególności usunięto znaczną liczbę tych samych nazw topograficznych, kolejnych 17 nazw uwieczniło wybitnych mieszkańców Charkowa, w szczególności pułkowników kozackich Doniec-Zacharzewskiego i Kwitki, kupców Wasyla Paszczenkę-Tryapkina, Spyridona Klemenowa, rodzinę Karpowów, założyciela uniwersytetu Wasyla Karazina, honorowego obywatela miasta lekarza Wołodysława Frankowskiego, filozofa i nauczyciela Hryhorija Skoworodę itp. (*Zhurnal...* 1894, s. 331). Historyczne kształtowanie toponimii miejskiej Charkowa trwało przez następne 25 lat, aż do 1917 roku.

LENINOWSKI PLAN MONUMENTALNEJ PROPAGANDY

Nowa fala przemian toponimicznych rozpoczęła się wraz z przejściem władzy przez bolszewików w 1917 roku. Wszystkie ich późniejsze działania były przeprowadzane zgodnie z główną zasadą, najdobitniej wyrażoną w rosyjskim przekładzie hymnu proletariackiego – *Międzynarodówki*,

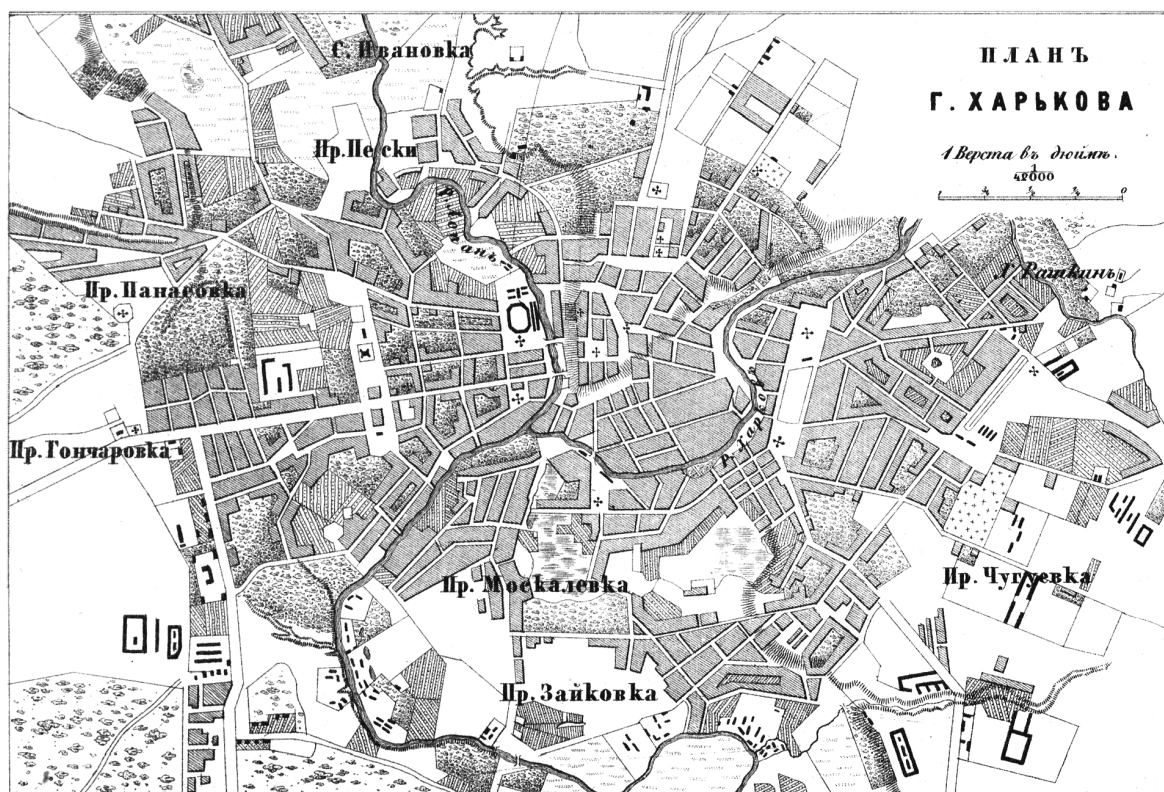


Рис. 1. Мапа Чаркова в 1871 року
 Źródło: Ilin (1971).

Fig. 1. Map of Kharkiv in 1871
 Source: Ilin (1971).

która przez długi czas była hymnem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich: „cały świat przemocy zniszczymy do rdzenia, a potem zbudujemy nasz, zbudujemy nowy świat...”. W kontekście nawoływania do „zniszczenia starego świata” i powstania nowej mitologii bolszewickiej toponim miejski zasadniczo zmienił swoją funkcję. Jeżeli nazwa obiektu toponimicznego zwykle indywidualizuje obiekt geograficzny, charakteryzuje, oznacza przestrzeń, odzwierciedla aktywność i świadomość historyczną miejscowej ludności, to w rękach komunistycznych ideologów toponim staje się narzędziem politycznym i ideologicznym, które oddziela epokę komunizmu od wszystkich poprzednich. W ten sposób, za pomocą zmieniających się toponimów, leninizm-stalinizm próbował potwierdzić w masowej świadomości własną historyczność (Borisenko 2016, s. 16).

Nowa polityka bolszewicka zrodziła się w postaci dokumentu strategicznego zwanego leninowskim planem monumentalnej propagandy. Ten ambitny plan pod względem skali realizacji został opracowany przez Włodzimierza Lenina niemal natychmiast po bolszewickiej rewolucji październikowej, już w 1917 roku. Pomysł przyszedł Leninowi pod wpływem książki Tommasa Campanelli *Miasto słońca* (*Civitas Solis*), którą postrzegano jako zapowiedź społeczeństwa komunistycznego. Na ścianach fantastycznego socjalistycznego miasta opisanego przez Campanellę namalowane są freski, które służą młodym ludziom jako poglądowa lekcja historii, budzą poczucie obywatelskie – jednym zdaniem: uczestniczą w wychowaniu nowych pokoleń (Kotlomanov 2021, s. 64).

Rzeczywiście, już 12 kwietnia 1918 roku Włodzimierz Lenin, Anatolij Łunaczarski i Józef Stalin podpisali dekret Rady Komisarzy Ludowych *O pomnikach republiki* jako najważniejszym narzędziem mobilizacyjno-propagandowym ideologii komunistycznej. Postanowiono zastąpić je pomnikami bo-

jowników rewolucji i ruchu komunistycznego, a napisy, emblematy, nazwy ulic, herby itp. – nowymi, odzwierciedlającymi „idee i uczucia rewolucyjnej robotniczej Rosji” (*Dekret...* 1918).

Plan Lenina głosił zadanie powszechnego zasiewania rekwizytów idei komunistycznych w codziennym życiu obywateli – w nazwach ulic, domów, pomników, sztuce, literaturze itp., aby stworzyć obraz „szczęśliwej komunistycznej przyszłości”, tak utopijnej jak u Campanelli. Według L. Sawczenki i M. Tahtaulowej (Savchenko, Tahtaulova 2019, s. 130) „szczęśliwe życie człowieka sowieckiego zostało ustawione w wyniku sukcesu budownictwa socjalistycznego, co musiało być poparte pozytywnymi nazwami toponimów miast, w szczególności od początku lat 1920 takie nazwy zaczęły pojawiać się w środowisku miejskim Charkowa – ulice Wesoła, Pokojowa, Szczęśliwa, Łaskawa, Dobrobytu, Przyjaźni, Zdrowia, Kwitnienia itp.”.

Od tego czasu aż do samego końca istnienia ZSRR komunistyczne nazwy i symbole dosłownie ogarnęły wszystkie miasta i wsie. Zgodnie z lenińskim planem monumentalnej propagandy już na samym początku istnienia rządów komunistycznych procesy propagacji komunizmu rozgorzały w całym imperium. W rzeczywistości rozprzestrzenianie się komunistycznych znaczników toponimicznych służyło podkreśleniu geopolitycznej dominacji Moskwy. Dlatego w Ukrainie komunizację często utożsamia się z zewnętrznym zniewoleniem (Kuczabski, Boychuk 2020, s. 10). Widać zatem, że na długo przed Josephem Goebbelsem Lenin był najpotężniejszym propagandystą na świecie. Tak potężnym, że jego propaganda żyła nie tylko po śmierci samego Lenina, ale także po upadku Związku Sowieckiego i wprowadzeniu zakazu komunistycznej ideologii, a w niektórych miejscach, w tym w Charkowie, istnieje nawet współcześnie.

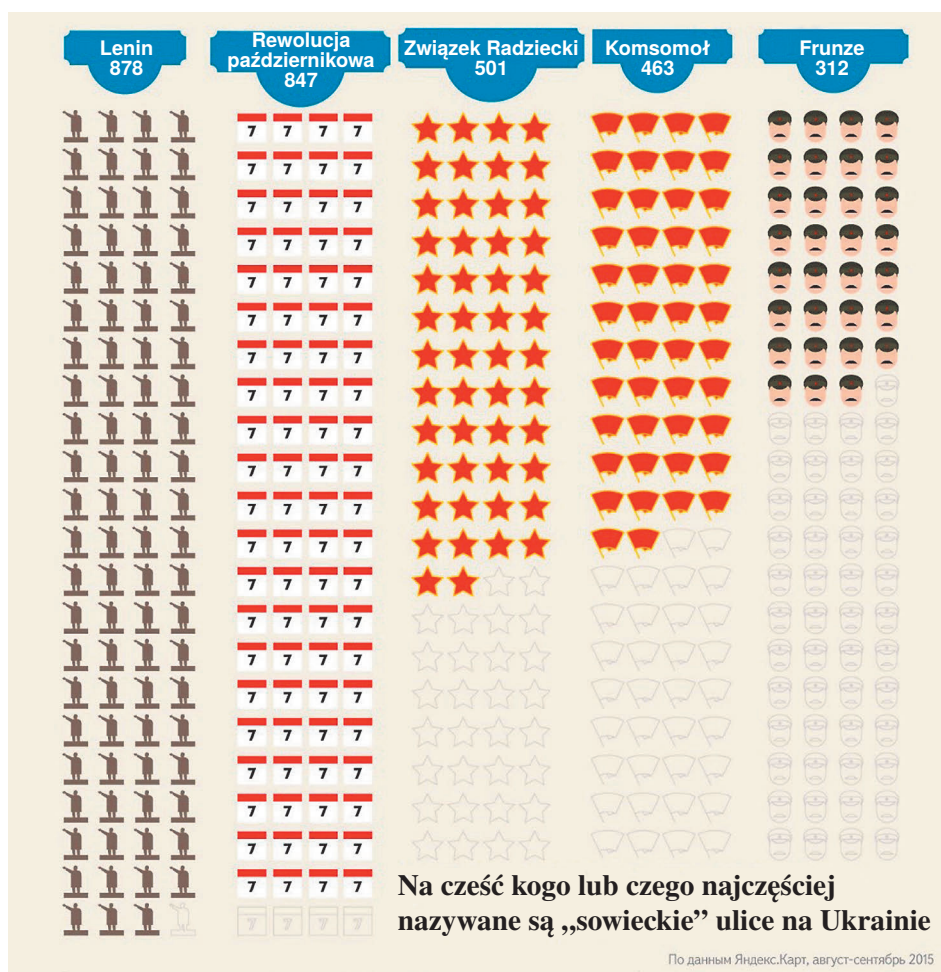
KSZTAŁTOWANIE SIĘ TOPONIMII CHARKOWSKIEJ W OKRESIE SOWIECKIM

W okresie panowania władzy sowieckiej w Ukrainie szeroko zakrojona ideologizacja toponimów odegrała jedną z kluczowych ról w zaszczepianiu w umysłach obywateli ideologii komunistycznej. Procesy implementacji nowej ideologii były zakrojone na szeroką skalę, bezkompromisowe i okrutne. Jej skala przejawiała się w próbach całkowitej zmiany treści przestrzeni geograficznej (Kuczabski, Boychuk 2020, s. 13). O tym, jak powszechne było to zjawisko, świadczy fakt, że w 1921 roku Rada Komisarzy Ludowych zakazała przemianowywania osad, w których znajdowały się stacje kolejowe, bo „w kraju jest papierowy kryzys i po prostu nie ma papieru do drukowania nowych biletów kolejowych” (*Tsentralny Derzhavny arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy*, s. 141). W ramach sowietyzacji zostały zastąpione przede wszystkim toponimy związane z ideologicznie wrogimi systemami mentalnymi, takimi jak religia, alternatywne formy rządów (od carstwa rosyjskiego po demokrację burżuazyjną), narodowo-patriotyczny światopogląd (w przeciwieństwie do koncepcji internacjonalizmu) itp. (Kuczabski 2023, s. 77).

Od odzyskania niepodległości w Ukrainie wśród toponimów o rodowodzie komunistyczno-radzieckim dominowały przede wszystkim nazwy na cześć Lenina – w 2015 roku było to 878 ulic, alei, zaułków, bulwarów, placów, a nawet wałów (ryc. 2).

Drugie co do liczby miejsce zajmowały ulice, których nazwy kojarzą się z rewolucją październikową 1917 roku (np. Październikowa, 40 Lat Października, Rewolucji Październikowej). Takich obiektów było 847. Na trzecim miejscu znalazły się nazwy związane ze Związkiem Radzieckim (np. 50 Lat ZSRR, 50 Lat Władzy Radzieckiej, Sowieckaja), których było jeszcze 501, a na czwartym – ulice, których nazwy kojarzą się z Komsomołem (np. Komsomolskaja, Leninskiego Komsomołu czy 50 Lat Komsomołu). Na mapach było ich 463. Piąte miejsce zajęły toponimy na cześć bolszewickiego dowódcy Frunze – 312 obiektów.

Bardzo często Charków jest określany jako „pierwsza stolica”, ponieważ w latach 1919–1934 był oficjalną stolicą Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Wraz z ogłoszeniem Charkowa



Ryc. 2. Dominujące nazwy ulic na Ukrainie (stan na wrzesień 2015)

Źródło: *Kyivska oblast...* 2015.

Fig. 2. Dominant names of streets in Ukraine (as of September 2015)

Source: *Kyivska oblast...* 2015.

stolicą Ukrainy, już w 1919 roku, umocowano tu Wszzechukraiński Centralny Komitet Wykonawczy i Radę Komisarzy Ludowych, centralne organy Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy, związki zawodowe, różne sowieckie organizacje republikańskie. Od tego czasu wizytówką Charkowa stał się budynek Państwowego Kompleksu Przemysłowego, wybudowany dla władz publicznych w latach 1922–1929 z inicjatywy głównego czekisty Feliksa Dzierżyńskiego. Kompleks ten, nazwany Derżpromem, stał się pierwszym radzieckim, 13-piętrowym wieżowcem i jest obecnie zabytkiem architektury w stylu konstruktywistycznym, a w 2017 roku został wpisany na tymczasową listę światowego dziedzictwa UNESCO. Wokół Derżpromu powstał plac Dzierżyńskiego (od 1991 roku – Majdan Wolności). Centralne miejsce na placu zajmował pomnik „wodza światowego proletariatu”, co było efektem leninowskiego planu monumentalnej propagandy.

Należy zauważyć, że punktem zwrotnym w przemianach krajobrazu toponimicznego Charkowa był rok 1936, kiedy to w ramach rady miejskiej zainicjowano prace specjalnej komisji do uporządkowania sieci toponimicznej miasta. Efektem prac tej komisji było zatwierdzenie zmiany nazw 482 miejskich obiektów toponimicznych, co stanowiło około 35% wszystkich toponimów w Charkowie (DAHO-a, ark. 151). W mieście masowo zmieniano nazwy ulic, wyburzano stare pomniki i budowano

nowe. Poczynając od Charkowa, władze sowieckie na Ukrainie rozpoczęły intensywną i szeroko zakrojoną ideologizację miejskiego środowiska, mającą na celu całkowite zerwanie z burżuazyjną przeszłością i jej wartościami (Kuczabski 2023, s. 77).

W czasie okupacji Charkowa przez wojska faszystowskie (24 października 1941 – 23 sierpnia 1943) Niemcy zdekomunizowali 483 toponimy miasta, częściowo przywracając nazwy historyczne, a częściowo nadając nowe, związane z nazizmem i jego przywódcami (DAHO-b, ark. 25–36). Jednak zaraz po wyzwoleniu Charkowa spod okupacji hitlerowskiej władze sowieckie przywróciły większość wcześniejszych nazw toponimicznych. Na uwagę zasługuje fakt, że część toponimów została zmieniona nie na sowieckie nazwy przedwojennych, ale na przedrewolucyjne nazwy historyczne. W szczególności: ulicy Karła Liebknechta przywrócono dawną nazwę – Sumska, Wolnej Akademii stała się Uniwersytetską, Klary Zetkin – Rymarską, Marchlewskiego – Jumiwską, zaułek George’a Marata – Podolskim, a Zjazd 12 Listopada – Bursatskym Zjazdem (DAHO-c, ark. 336).

Wszystkie późniejsze wydarzenia historyczne związane ze zmianami nazw ulic i alei Charkowa w mniejszym lub większym stopniu stanowią cząstkowe kroki w kierunku dekomunizacji przestrzeni topograficznej miasta. Początkowo obalenie kultu Stalina przez Nikitę Chruszczowa usunęło z ulic Charkowa ślady epoki stalinowskiej – popiersia, portrety, toponimy Józefa Stalina i jego współtowarzyszy. Aleję Stalina nazwano Moskiewską, plac Kaganowicza – Prywokzalną, ulicę Berii – Kooperatiwną (Tahtaulova 2014, s. 117). Wraz z rozwojem pierestrojki i głośności czasów Michaiła Gorbaczowa plac Uryckiego zniknął z mapy Charkowa, Wał Żdanowa stał się placem Charkowskim, plac Dzierżyńskiego – placem Wolności, ulica Dzierżyńskiego – ulicą Myronosyckiego, VIII Zjazdu Sowieców – ulicą Borysa Cziczibabina, ulica Swierdłowa – Szlakiem Połtawskim (Tahtaulova 2017, s. 145). Jednocześnie powyższe przypadki dekomunizacji toponimicznej były bardzo ograniczone, gdyż z prawie 500 charkowskich toponimów z oznaczeniami komunistycznymi i sowieckimi tylko kilkadziesiąt zostało w tym czasie przemianowanych.

DOMINACJA SOWIECKIEJ TOPONIMII CHARKOWSKIEJ W OKRESIE NIEPODLEGŁOŚCI UKRAINY

Charków jest pierwszym miastem na terytorium państwa ukraińskiego, które otrzymało pełen zestaw nagród Rady Europy za wybitny wkład w szerzenie idei jedności europejskiej i restrukturyzację wspólnoty europejskiej. Są to: Dyplom Europy, Honorowa Flaga Rady Europy, Tablica Europy. W kwietniu 2010 roku na posiedzeniu Rady Europy miasto zostało jednogłośnie uhonorowane najwyższą europejską nagrodą – Nagrodą Europy. Jednocześnie głęboko we współczesnym Charkowie zakorzeniła się „pierwsza socjalistyczna stolica Ukrainy”. Stało się tak dlatego, że – jak zauważa A. Kuczabski (2023, s. 8) – w rzeczywistości w latach 1991–2014 polityka toponimiczna na Ukrainie była przeważnie bierna. Faktycznie, razem z rozpadem Związku Radzieckiego środowisko toponimiczne Charkowa nie uległo głębokim zmianom.

Uzyskanie przez Ukrainę niepodległości w Charkowie zaznaczyło się m.in. kampanią ogłoszoną na sesji Rady Miejskiej Charkowa 26 sierpnia 1991 roku, mającą na celu oczyszczenie przestrzeni toponimicznej miasta z komunistycznych markerów. Jednak w rzeczywistości przywódcy charkowskiego samorządu lokalnego nie zrobili w tym kierunku prawie nic przez następne 25 lat. Nastąpiły tylko pojedyncze zmiany: w 2011 roku plac Karola Marksa stał się placem Błagowiszczewskim, a dwa lata później plac Róży Luksemburg placem Pawliwskim. Według stanu na luty 2015 roku mapa toponimiczna Charkowa zawierała 72,2% nazw zachowanych z czasów sowieckich (Savchenko, Tahtaulova 2019, s. 130). Największe aleje, place i ulice Charkowa, które w połowie 2016 roku nosiły komunistyczne nazwy, przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Największe ulice i place Charkowa z komunistycznymi nazwami (stan na początek 2016)**Table 1.** The largest streets and squares of Kharkiv with communist names (as of the beginning of 2016)

Aleje, place <i>Avenues, squares</i>	Ulice <i>Streets</i>		
50-lecia VLKSM	1. Armii Kawalerii	Kosariewa	Plechanowska
50-lecia ZSRR	2. Pięciolatki	Kosiora	Pożarskiego
Lenina	3. Internacjonalu	Korczaginców	Rabkorowska
Iljicza	Artema	Krasina	Rewolucji
Kosiora	Achсарowa	Łunaczarskiego	Sidora Kovpaka
Ordżonikidze	Barykadna	Malinowskiego	Skrypnika
Marszałka Żukowa	Blucher	Marszałka Bażanowa	Socjalistyczna
Feuerbacha	Pancernika Potiomkina	Marszałka Batyckiego	Sojuzna
Gagarina	Wołodarskiego	Marszałka Koniewa	Staryckiego
Ludwika Swobody	Garibaldiiego	Marszałka Rybalki	Timirjazewa
Postyszewa	Hastello	Marszałka Fedorenki	Trinklera
Powstania	Bohaterów pracy	Majakowskiego	Timurowców
	Zubariewa	Pawlika Morozowa	Tołbuchina
	Iskryńska	Menżyńskiego	Frunze
	Ispolkomiwska	Młodej Gwardii	Czkalowa
	Kalinina	Otakara Jarosza	Czeluskincew
	Kibalczica	Komuny Paryskiej	Czubarą
	Dowódcy Corka	Parchomenki	Chałturina
	Dowódcy Uborewicza	Pietrowskiego	Jakira

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

Bardzo trudno było zmienić sowieckie nazwy okręgów administracyjnych Charkowa. Aż do połowy 2016 roku nosiło je aż 8 z 9 okręgów. Były to dzielnice (ryc. 3):

- Lelińska – powstała w 1918 roku (od 2016 – Cholodnohorska);
- Dzierżyńska – powstała w 1932 roku (od 2016 – Szewczenkowska);
- Kaganowiczka – powstała w 1932 roku (od 1957 – Kijowska);
- Stalińska – powstała w 1937 roku (od 1961 – Moskiewska, od 2022 – Saltowska);
- Frunzenska – powstała w 1973 roku (od 2016 – Nemyszlyanska);
- Ordżonikidzewska – powstała w 1936 roku (od 2016 – Industrialna);
- Kominternowska – powstała w 1938 roku (od 2016 – Słobodska);
- Czerwonozawodska – powstała w 1932 roku (od 2016 – Osnowyanska);
- Październikowa – powstała w 1917 roku (od 2016 – Nowobawarska).

W połowie 2015 roku, czyli rok po zajęciu Krymu i Donbasu przez Rosję, w Charkowie funkcjonowało się jeszcze ponad 200 toponimów z okresu sowieckiego, a w całej Ukrainie znajdowało się co najmniej 20 tysięcy obiektów dziedzictwa toponimicznego leninowskiego planu monumentalnej propagandy.

Ponieważ toponimia jest specyficznym narzędziem potwierdzania suwerenności państwa i tożsamości narodowej ludności, Ukraina stanęła przed ważnym wyborem, dotyczącym wprowadzenia na jej terytorium nazw ukraińskich i przywrócenia obiektom geograficznym ich nazw historycznych. Zdaniem I. Drohuszewskiej (Drogushevskaja 2017, s. 24) stworzenie podstaw legislacyjnych do de-



Ryc. 3. Podział Charkowa na dzielnice (2023)

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 3. Kharkiv's division into districts (year 2023)

Source: own elaboration.

komunikacji toponimii narodowej było krokiem koniecznym. Przygotowaniem takiej podstawy legislacyjnej zajął się Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej, który stworzył bazę informacyjną nazw miejscowości zawierających symbole reżimu komunistycznego oraz ustalił listę 520 postaci z komunistycznej i sowieckiej przeszłości, których działalność jest przedmiotem ustawy o dekomunizacji.

W kwietniu 2015 roku na Ukrainie przyjęte zostały cztery ustawy odnoszące się do dekomunizacji oraz państwowej polityki pamięci: *O dostępie do archiwów organów represji komunistycznego reżimu totalitarnego z lat 1917–1991 (Pro dostup... 2015)*; *O potępieniu totalitarnych reżimów komunistycznych i narodowosocjalistycznych (nazistowskich) oraz o zakazie propagowania ich symboli (Pro zasudzhennia... 2015)*; *O statusie prawnym i upamiętnieniu uczestników walk o niepodległość Ukrainy w XX wieku (Pro pravovyi... 2015)*; *O utrwaleniu zwycięstwa nad nazizmem w drugiej wojnie światowej 1939–1945 (Pro utverzhennia... 2015)*. Wskutek tych ustaw nakazujących usuwanie pomników z okresu komunistycznego i związanych z komunizmem nazw obiektów toponimia Ukrainy i oblicza całych miast radykalnie się przeobraziły. W latach 2015–2016 zmieniono nazwy 51 493 obiektów toponimicznych, w tym 32 miast (także dużych), 955 wsi i miasteczek, 25 rejonów, ponad 50 tysięcy ulic i placów, zburzono 2389 pomników „przywódców totalitarnych” (z czego 1320 to pomniki Lenina) oraz innych obiektów (*Instytut... 2016*).

W szczególności w łącznie rozpatrywanych Charkowie i Mariupolu zmiana nazwy dotknęła aż 14 toponimów poświęconych rewolucji październikowej, 7 nazw miejskich na cześć Komsomołu, 6 toponimów na cześć Ordzhonikidzego (dzielnice, aleja, ulica, zaułek, pasaż), 5 – Artema (2 ulice, aleja, zejście i park), po 4 – organizacji partyjnej bolszewików, a także Swierdłowa, Kalinina, Wołodarskiego, po 3 – Kirowa, Kujbyszewa, Uryckiego, Furmanowa, Engelsa, Łunaczarskiego i Baumana, po 2 – Marksa, Babuszkina, Mienzynskiego, Szaumiana, Krasina, Liebknechta, Worowskiego, a także dzielnica i ulica imienia Dzierżyńskiego (Kuczabski, Kopec 2020, s. 44).

Spoleczne oceny procesów dekomunizacyjnych na Ukrainie w latach 2015–2016 wahają się od aprobaty do odbioru negatywnego. Część naukowców uważa, że z natury poprawna idea została źle wdrożona. Jak zauważa A. Kuczabski (2023, s. 79), w praktyce dekomunizacja w Ukrainie doprowadziła nie tyle do wymiany starych, ideologicznie nieistotnych znaczników informacyjnych, ile do prób narzucenia siłą elementów nowej propagandy politycznej. Na przykład Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej aktywnie propagował kult Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA).

Nawet po uchwaleniu ustaw dekomunizacyjnych proces zerwania z totalitarną przeszłością był w Charkowie niezwykle trudny. Na przykład pomnik Lenina na placu Niepodległości w centrum Charkowa został zburzony 28 września 2014 roku – dopiero po rozpoczęciu rosyjskiej agresji w Donbasie. Przez 25 lat niezależności proeuropejscy działacze walczyli z lokalnymi władzami przeciwko pozostałościom komunistycznej propagandy, którą dosłownie przesiąkło miasto, podobnie zresztą jak prawie cała Ukraina. Od razu po przyjęciu ustaw dekomunizacyjnych w Charkowie powstało kilka organizacji (np. „Stary Charków”, „Charkowska toponimiczna grupa” oraz „Charków – nowe imiona”), które rozpoczęły prace nad projektem zmiany nazw toponimów miasta. Oprócz tego przez kilka miesięcy na przełomie 2015 i 2016 roku działała komisja miejska ds. toponimii i ochrony środowiska historyczno-kulturowego pod przewodnictwem sekretarza miejskiego Ołeksija Choroszkowatego, z udziałem dyrektora Ośrodka Studiów Lokalnych Charkowskiego Narodowego Uniwersytetu im. Wasyla Karazina profesora Serhija Kudelki (Tahtaulova 2017, s. 144–145).

Na miejskich przesłuchaniach publicznych w lutym 2021 roku ponad dwa tysiące mieszkańców miasta zebrało się, by zaprotestować przeciwko wnioskowi komisji rady miejskiej w sprawie zmiany nazw alej i ulic, ponieważ komisja nie zauważyła znacznej liczby ulic z sowieckimi nazwami. A poza tym komisja zaproponowała zmianę nazw dzielnic miasta, na przykład Dzierżyńskiej, Październikowej i Frunzieńskiej na... Dzierżyńską, Październikową i Frunzieńską.

Radni motywowali to tym, że ci nowi patroni są zupełnie innymi ludźmi – imiennikami postaci bolszewickich. Dzierżyński to nie Feliks, a Wołodymyr, czyli jego brat, lekarz z Charkowa. Październikowa – bo w październiku obchodzony jest dzień wyzwolenia Charkowa. A Timur Frunze był mieszkańcem Charkowa, bohaterem Związku Radzieckiego, który zginął w czasie drugiej wojny światowej!

Zgodnie z ustawą o dekomunizacji i na podstawie ustaleń miejskiej komisji toponimicznej Rada Miejska Charkowa pod koniec 2015 roku podjęła decyzję o zmianie nazw 173 ulic, czterech parków i skwerów oraz jednej stacji metra (Ivanov 2015). Wśród nowo nadanych toponimów przeważają nazwiska mieszkańców Charkowa – pracowników nauki i kultury. Liczba takich zmian nazw wyniosła 80. Historyczne nazwy ulic przywrócono w 47 przypadkach. Według stanu na koniec 2016 roku zmienione były także nazwy siedmiu okręgów administracyjnych i sześciu stacji metra (Tahtaulova 2017, s. 149). Jednak działacze społeczni uważali, że należało zmienić nazwy co najmniej 250 ulic. Pozostawali niezadowoleni, w szczególności że radni odmówili zmiany nazwy jednej z centralnych alei miasta – Moskowskiego.

Charków jest jedynym miastem na Ukrainie, w którym aleja Marszałka Żukowa była trzykrotnie zmieniana na aleję Petra Hryhorenki, tam i z powrotem. To radni bloku Hennadija Kernesa, platformy opozycyjnej Za Życie i partii Anatolija Szarija nie chcieli pożegnać się z sowieckim marszałkiem. Ostatecznie, po trzech rozprawach sądowych, aleja nosi imię Petra Hryhorenki.

Monumentalna propaganda Lenina w Charkowie również zakorzeniła się mocno w przypadku nazewnictwa stacji metra. Charków jest drugim po Kijowie miastem na Ukrainie i szóstym w byłym ZSRR, w którym od 1975 roku funkcjonuje rozbudowana sieć metra. Większość jego stacji miała komunistyczne i sowieckie nazwy propagandowe. W 2022 roku charkowskie metro składało się z 30 stacji i trzech linii o łącznej długości około 40 kilometrów. Prawie wszystkie sowieckie stacje metra w 2016 roku zostały przemianowane, ale jedna pozostała – mowa o Fabryce Małyszewa. Władimir Małyszew to stalinowski komisarz ludowy, który nigdy nie pracował w Charkowie, a całe

dorośle życie spędził w Moskwie. Zakład nosi jego imię do dziś, niegdyś był to najstłynniejszy i największy producent czołgów i pojazdów opancerzonych nie tylko w Ukrainie, lecz w całym Związku Radzieckim.

W 63. dniu inwazji Rosji na pełną skalę na Ukrainę, 27 kwietnia 2022 roku, prezydent Charkowa Ihor Terechow zauważył na swojej stronie na Facebooku, że na początku wojny wszystkie rosyjskie miasta partnerskie Charkowa (Biełgorod, Niżny Nowogród, Sankt Petersburg, Nowosybirsk i Moskwa) zostały usunięte ze strony internetowej charkowskiej Rady Miejskiej (Kornilov 2022). Jednocześnie w dziewiątym miesiącu wojny, po prawie codziennym ostrzale miasta przez Rosjan, na budynku tej samej rady wciąż wisiał herb sowieckiej Ukrainy. We wrześniu 2022 roku nie został zdemontowany, a jedynie pokryty tkaniną, co wywołało liczne protesty działaczy. Radni swoją decyzję motywowali tym, że herb jest zabytkiem.

KONKLUZJA

W ciągu ostatnich 130 lat Charków doświadczył czterech fal masowych przemian toponimicznych – Imperium Rosyjskie zmieniało nazwy w 1894 roku, bolszewicy w latach 1924–1936, faszyci niemieccy w latach 1941–1943, a władze ukraińskie w 2016 roku. Oprócz tego można mówić o czterech mniejszych falach przemian, dokonanych przez władze sowieckie w latach 1945 i 1956–1964, a przez władze ukraińskie w 1991 i 2022 roku.

Możemy wyodrębnić dwa podokresy zmian nazw własnych o rodowodzie komunistycznym w Charkowie w czasach niepodległej Ukrainy. Pierwszy obejmuje lata 1991–2015, kiedy to było ich relatywnie mało. Za przełomowe należy uznać rozpoczęcie przez Rosję wojny z Ukrainą w 2014 roku oraz przyjęcie w kolejnym roku czterech ustaw odnoszących się do dekomunizacji oraz państwowej polityki pamięci. Rozpoczęło to proces faktycznej dekomunizacji toponimii miasta Charkowa. Proces ten przybrał na sile w 2022 roku po pełnoskalowej agresji Rosji na Ukrainę. W ramach oczyszczenia totalitarnej przeszłości w ciągu ostatnich ośmiu lat w Charkowie w dużej mierze pozbyto się sowieckich i komunistycznych pomników, przemianowano około 300 obiektów toponimicznych oraz rozpoczęto procesy zakrojonej na szeroką skalę ukrainizacji miasta. Tym niemniej proces dekomunizacji w Charkowie wciąż się nie zakończył. Niektóre ulice nadal noszą nazwiska mniej znanych postaci komunistycznych, a wiele fabryk i przedsiębiorstw zachowało sowieckie nazwy lub imiona na cześć postaci komunistycznych, na elewacjach wielu budynków przetrwały elementy komunistycznej propagandy.

Prezydent Charkowa Ihor Terechow zapewnia mieszkańców o tym, że miasto będzie oczyszczone z toponimów związanych z krajem agresora, a po zwycięstwie wszystkie nazwy powiązane z „rosyjskim światem” powinny zostać na stałe przemianowane, np. aleja Moskiewska. Dziś na tej alei liczne są zniszczenia po rosyjskich codziennych bombardowaniach. Tak Moskwa postępuje z Moskiewskim Prospektem w Charkowie i głównie rosyjskojęzycznymi mieszkańcami miasta, których zamierzała „wyzwolić”. Jednocześnie wojna ostatecznie „wyzwała” Charków i całą Ukrainę zarówno od sowieckich toponimów, jak i całego tzw. rosyjskiego świata.

Literatura

- Abdikhalikova K.F., 2020, Principles of Toponyms (Place Names) Classifications, *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 7, 6, s. 73–79, DOI: 10.18415/ijmmu.v7i6.1738.
- Basik S. (red.), 2023, *Encountering Toponymic Geopolitics: Place Names as a Political Instrument in the Post-Soviet States*, Routledge, New York.
- Blair D., Tent J., 2020, *Toponym types: a revised typology of placenaming*, ANPS Technical Paper, nr 5, <https://www.anps.org.au/upload/ANPSTechPaper5.pdf> (dostęp 11.10.2022).

- Borisenko M., 2016, Rujnuvannia tradycijnogo toponimichnogo prostoru: polityka perejmenuvannia v Ukraini 1920–1950-h rokiv, *Narodna tvorchist ta etnologia*, 5, s. 7–17.
- Dekret o pamiatnikah respubliki 1918 g. Cbornik uzakonenij*, 1918. No 31, st. 416.
- DAHO-a, Derzhavnyy arkhiv Kharkivskoyi oblasti, fond R. 408, op. 10, spr. 662, ark. 151.
- DAHO-b, Derzhavnyy arkhiv Kharkivskoyi oblasti, fond R. 2982, op. 4, spr. 20, ark. 25–36.
- DAHO-c, Derzhavnyy arkhiv Kharkivskoyi oblasti, fond R. 408, op. 11, spr. 59, 576 s., ark. 336.
- Drogushevska I., 2017, Dekomunizatsia toponimiki: kontseptsiya vidnovlennia istorychnyh nazv na karti Ukrainy, *Problemy bezpererвної geografichnoyi ocvity ta kartografiji*, 26, s. 22–27.
- Ilin A.A., 1971, *Podrobnyj atlas rosijskoj imperii s planami krupnyh gorodov. 70 kart*, Izdatelstvo Kartograficheskogo instituta im. A. Ilina, Sankt-Peterburg.
- Instytut natsionalnoyi pamyati opryludnyv rezultaty dekomunizacii y 2016 rotci*, 2016, *Gazeta.ua*, 27.12.2016, https://gazeta.ua/articles/history/_institut-nacionalnoyi-pamyati-oprilyudniv-rezultati-dekomunizaciyi-u-2016-roci/743473 (dostep: 2.02.2023).
- Ivanov M., 2015, Dekomunizatsia v Kharkovie: nove nazvania ulic budut osporeny v sude, *Segodnia*, 22.11, <https://www.segodnya.ua/ua/regions/kharkov/dekommunizaciya-v-harkove-novye-nazvaniya-ulic-hotyat-osporit-v-sude-669411.html> (dostep: 2.02.2023).
- Kyivska oblast vyavylas liderom za kilkistiu radianskykh nazv vulyts*, 2015, https://lb.ua/news/2015/11/11/320639_kievskaya_oblast_okazalas_liderom.html (dostep: 2.02.2023).
- Kornilov M., 2022, *Kharkov izbavitsa ot Moskovskogo prospekta i vseh rysskih nazvanij*, <https://telegraf.com.ua/ukr/mestnyiy/2022-04-27/5703623-kharkov-izbavitsya-ot-moskovskogo-prospekta-i-vsekh-rossiyskikh-nazvanij> (dostep: 2.02.2023).
- Kotlomanov A., 2021, „Leninskij plan monumentalnoj propagandy” – fenomen gosudarstvennogo pablik-arta, *Terra artis. Iskusstvo i dizajn*, 4, s. 62–76.
- Kuczabski A., 2023, *Communist Markers in the Information Space of Post-Communist Society*, [w:] S. Basik (red.), *Encountering Toponymic Geopolitics: Place Names as a Political Instrument in the Post-Soviet States*, Routledge, New York, s. 74–83.
- Kuczabski A., Boychuk A., 2020, Decommunization of urban toponyms in Ukraine: causes and consequences, *Journal of Geography, Politics and Society*, 10, 4, s. 8–16, DOI: 10.26881/jgps.2020.4.02.
- Kuczabski A., Kopeć K., 2020, „Ostannia” hvilia dekomunizatsyi urbanonimiky v Ukraini ta Polshchi: porivnialnyi analiz, *Naukovo-teoretičnij al'manah «Grani»*, 23, 8, s. 37–48, DOI: 10.15421/172073.
- Madurowicz M., 2017, Jak pytać o ciągłość miasta? Glosa do większej całości, *Prace i Studia Geograficzne*, 62, 3, s. 7–30.
- Międzynarodówka (pieśń)*, [https://pl.wikipedia.org/wiki/Międzynarodówka_\(pieśń\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Międzynarodówka_(pieśń)) (dostep: 2.02.2023).
- Paholok V., 2020, Dekomunizatsia toponimiv y strategiyi formuvannia politychnyh tsinnostej ta zmitsnennia gumanitarnoyi bezpeky Ukrainy, *Derzava i pravo. Yurydychni ta politychni nauky*, 87, s. 233–243.
- Pro dostup do arhiviv organiv represiy komunistychnogo totalitarnogo rezymu 1917–1991 rokiv*, 2015, Zakon Ukrainy No 316-VIII vid 09 kvitnia 2015, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text> (dostep: 2.02.2023).
- Pro pravovyi status ta vshanuvannia pamiaty uchastnykiv borotby za nezaleznist Ukrainy u XX st.*, 2015, Zakon Ukrainy No 314-VIII vid 09 kvitnia 2015, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (dostep: 2.02.2023).
- Pro utverdzennia peremogy nad natsyzmom u Drugij svitovij viyni 1939–1945 rr.*, 2015, Zakon Ukrainy No 315-VIII vid 09 kvitnia 2015, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text> (dostep: 2.02.2023).
- Pro zasudzhennia totalitarnyh komunistychnyh i natsional-sotsialistychnyh (natsystykyh) rezhymiv i zaboronu poshyrennia yihnoyi symboliky*, 2015, Zakon Ukrainy No 317-VIII vid 09 kvitnia 2015, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (dostep: 2.02.2023).
- Rzetelska-Feleszko E. (red.), 1998, *Polskie nazwy własne: encyklopedia*, Wyd. Instytutu Języka Polskiego, Warszawa–Kraków.
- Savchenko L., Tahtaulova M., 2019, Osnovy kompleksnogo istorychnogo dostlidzennia toponimii ukrajinskogo mista (na prykladi Kharkova), *Misto: istoria, kultura, suspilstvo*, 1, 6, s. 121–133.

- Storm Karli-Jo T., 2023, *The “Ultimate Toponym” and National Imaginaries in Georgia and Azerbaijan*, [w:] S. Basik (red.), *Encountering Toponymic Geopolitics: Place Names as a Political Instrument in the Post-Soviet States*, Routledge, New York, s. 9–39.
- Tahtaulova M., 2014, Urbanizatsiya ta yiyi vplyv na formuvannya ta transformatsiyu toponimichnoyi karty Kharkova druhoyi polovyny XX stolittya, *Vistnik NTU «ČPI»*. Serii: Aktualni problemy istorii Ukrayiny, 54, s. 114–122.
- Tahtaulova M., 2017, Toponimika Kharkova: etapy dekomunizatsii, *Misto: istoria, kultura, suspilstvo*, 1, 2, s. 142–151.
- Tsentralny Derzhavny arkhiv vyshchych orhaniv vldy ta upravlinnya Ukrayiny*, Fond 1, op. 2, d. 388, s. 141.
- Zhurnal ekstrennogo sobraniya Kharkovskoy gorodskoy dumy 15 sentyabrya 1894 g.*, 1894, Tipografiya Gubernskogo pravleniya, Kharkov.